

ЗМІСТ

ПАМ'ЯТКА АВТОРОВІ	4
ДО ІННОВАЦІЙНОЇ ОСВІТИ	
В. Г. Кремень. 25 років Національній академії педагогічних наук України: здобутки і перспективи	5
В. І. Луговий, О. М. Слюсаренко, Ж. В. Таланова. Закон базисної організації компетентностей	14
ЕКСПЕРИМЕНТИ І ДОСЛІДЖЕННЯ: ВИСНОВКИ, РЕКОМЕНДАЦІЇ	
П. Ю. Саух. Соціокультурні тенденції в сучасному молодіжному середовищі: цивілізаційний вимір	30
І. Д. Бех. Особливості становлення особистості підлітка в умовах соціальних реалій	37
В. І. Кириченко. Патріотизм як ціннісно-смісловне підґрунтя просоціальної поведінки підлітків	42
Ж. В. Петрочко. Зовнішня міграція української молоді: сучасні тенденції та освітні завдання	49
О. А. Комаровська. Художні цінності сучасних дітей: особливості прояву та діагностування	57
ЗА РУБЕЖЕМ	
О. І. Локшина. Тенденції і явища у молодіжному середовищі: європейський вимір	63
ДИДАКТИКА, МЕТОДИКА, НОВІ ІНФОРМАЦІЙНІ ТЕХНОЛОГІЇ	
В. Г. Редько, Т. К. Полонська, Н. П. Басай. Теоретико-методологічні засади компетентнісно орієнтованого навчання іноземних мов учнів 1–4 класів: рефлексивний погляд на проблему	70
ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ	
І. В. Музиченко, Н. Т. Олійник. Етнічна свідомість: проблема визначення структури та функцій	81
ІНФОРМАЦІЯ	
Автори номера	88
<i>Содержание</i>	89
<i>Review of the articles of the issue</i>	92

ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 159.922.4

І. В. Музиченко, Н. Т. Олійник

ЕТНІЧНА СВІДОМІСТЬ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ СТРУКТУРИ ТА ФУНКЦІЙ

Охарактеризовано структуру та функції етнічної свідомості. З'ясовано, що характерним явищем етнічної свідомості є стереотипи, а складові та функції етнічної свідомості забезпечують усвідомлення власної етнічної належності та уявлення про себе як представника певного етносу. Визначено, що вони забезпечують оптимальну адаптацію особистості до умов життя, уможливають успішну діяльність у процесі постійного зіставлення своїх життєвих позицій, настанов, цінностей з вимогами й нормами тієї етнічної спільноти, з якою особистість себе ідентифікує.

Ключові слова: особистість, етнічна спільнота, етнічна свідомість, структура етнічної свідомості, функції етнічної свідомості, стереотипи.

Актуальність дослідження. Проблема етнічної свідомості не нова в психологічній науці, про що свідчать численні дослідження [1; 6; 7; 10; 14]. Проте питання глибинних психічних, змістових детермінант етнічної свідомості все ще залишаються відкритими, а систему теоретико-психологічних понять для опису етнічної свідомості недостатньо розроблено як у вітчизняній, так і в зарубіжній психології. Не існує й однозначного визначення терміна «етнічна свідомість», відрізняються й уявлення про природу та сутність цього феномену, її структуру та функції.

Аналіз останніх публікацій. До проблеми визначення структури та функцій етнічної свідомості зверталися такі вчені, як: А. Березін, І. Белявський, І. Вільчинська, Г. Гачев, П. Гнатенко, О. Гриб, Л. Дробижева, В. Зінченко, О. Лозова, Л. Орбан-Лембрик, М. Пірен, О. Романенко, Г. Солдатова, Т. Стефаненко, В. Хотинець та ін. Дослідники виділяють різні компоненти, що характеризують структуру етнічної свідомості та визначають функції досліджуваного явища.

Мета нашої статті – визначити складові етнічної свідомості та з'ясувати її основні функції.

© І. В. Музиченко, Н. Т. Олійник, 2017

kladannia, otsi-niuvan-

Н. Kremen // Dzerka-

shkoly / Uporiadnyky:
henka // Kyiv : MON

ententnisnoho pidkходу

nozemykh mov u po-
ktyka : zb. nauk. prats
bohiky NAPN Ukrainy

zemnykh mov: teoriia
8 s.

petentnisno orientova-
Pedahohika I psyholo-

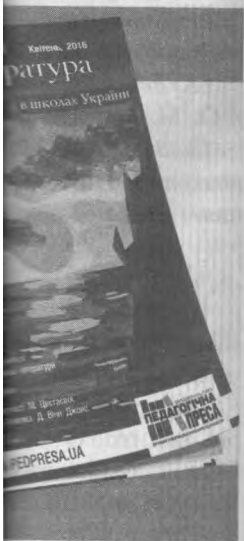
у uchniv pochatkovoї
136 s.

olodshoho shkoliara :

novatsii u navchanni

sisteme sovremenny-
odhod) / I. A. Zim-

оменовано до друку.
України О. М. Топузов

Виклад основного матеріалу. Етнічна свідомість – одне з головних понять в етнопсихології. Втім, не зважаючи на значну кількість публікацій з цієї теми, питання структури та функцій етнічної психології залишається відкритим. Скажімо, Т. Стефаненко у структурі етнічної свідомості виділяє три компоненти: когнітивний – знання про свій народ, його культурні традиції, усвідомлення своєї приналежності до певного етносу; емоційно-оцінний – позитивне ставлення до етносу та до себе як представника певного етносу, прагнення дотримуватися традицій даного етносу, жити серед свого народу; поведінковий – дотримання традицій даного етносу, проживання серед свого народу, сприяння його процвітанню через суспільну і громадянську активність тощо [18].

Інша дослідниця – Л. Дробижева – вважає, що етнічна свідомість як духовне утворення охоплює: етнічні автостереотипи (стійкі, досить часто ірраціональні уявлення, оцінки тощо, пов'язані зі своїм народом); уявлення про територію, культуру, мову, про історичне минуле; ставлення до культурних та історичних цінностей свого народу. Найголовнішим компонентом етнічної свідомості, на думку вченої, є етно-інтереси, які стимулюють діяльність людей у певному етносі [15].

І. Белявський, крім системи автостереотипів, до структури етнічної свідомості зараховує деякі гетеростереотипи (відповідний комплекс настанов, пов'язаний із націями-сусідами). Учений подає структуру етнічної свідомості у вигляді системи з чотирма рівнями відображення етнічного буття, а саме: когнітивно-раціональним (поняття, знання, символи); аксіологічним (оцінні погляди, думки, судження, уявлення); емоційним (почуття, настрої, переживання); регулятивним (орієнтації, настанови, інтереси, потреби) [13]. Така структура дає можливість визначити етнічну свідомість як систему таких об'єктів пізнання: етнос загалом; цінності культури; історія етнічної спільноти; майбутнє свого етносу і т. ін.

За В. Хотинець, структура етнічної свідомості має такий вигляд: усвідомлення особливостей етнічної культури своєї етнічної спільноти; усвідомлення психологічних особливостей своєї етнічної спільноти; усвідомлення тотожності зі своєю етнічною спільністю; усвідомлення власних етнопсихологічних особливостей; усвідомлення себе як суб'єкта своєї етнічної спільноти; соціально-моральна самооцінка етнічності [19].

Твердження І. Вільчинської майже повністю збігається з думкою В. Хотинець. Основними структурними елементами етнічної свідомості вона називає сприйняття оточуючого світу та ставлення до нього, усвідомлення етнічної належності, ставлення до історії та культури своєї етнічної спільноти, ставлення до представників інших етносів і усвідомлення єдиної етнічної спільноти [2].

Багато дослідників (А. Березін, М. Боришевський, Ю. Бромлей, Г. Гачев, Л. Гумільов, В. Зінченко, К. Коростеліна, Ю. Лотман, Л. Орбан-Лембрик, В. Павленко, М. Пірен, Г. Солдатова, Т. Стефаненко, С. Таглін, В. Хотинець) виокремлюють структуру етнічної свідомості відповідно до індивідуального та групового рівнів. Приміром, групові процеси виникають за тієї умови, що люди, які утворюють певну соціальну спільність (групу), зокрема й етнос, здійснюють спільні дії та діяльність. У групі (етносі) з'являються спільні для всіх її учасників психічні явища: почуття взаємозв'язку і належності до групи, ідентифікація з групою та почуття «ми». Кожен індивід вважає себе членом етносу. Водночас етнос як велика група набуває певних соціально-психологічних рис і характерних форм поведінки.

Етнічна тісно пов'язана з охарактеризованими рисами «Я» чи етнічності та інших предстворення для нього спільні особливості (т. ін.); поведінка зумовлена долею [1].

Основними стереотипами інших етнічних компонентів особливостей, що визначають певну

У загальному складі «групової» об'єкції, звичайно

Етнічні стереотипи своєї спільноти українців, адже діяльність

Гетеростереотипи відгуків Гетеростереотипи досвід активності дарств

Дослідження не не має териступорядку

Етнічна свідомість на рівні особистості є цілісною системою уявлень про себе, тісно пов'язаною зі сформованим у індивіда образом власного етносу. Людина може охарактеризувати свою етнічну спільність, її походження, мову, культуру, психологічні риси, а також власне місце в цій етнічній групі та ставлення до неї. Етнічне «Я» чи етнічний «Я-образ» на особистісному рівні як складова етнічної свідомості містить такі компоненти: уявлення індивіда про те, що він є одним з багатьох інших представників цього етносу; уявлення про фізичні та психічні якості, спільні для нього та багатьох представників цього етносу; уявлення про деякі культурні спільні особливості (мова, історія, походження, певні звички, цінності, символи і т. ін.); почуття спільності та позитивної психічної ідентифікації з цією спільністю, що зумовлює появу емпатії до її членів, почуття спорідненості та спільної з ними долі [1]. Отже, етнічна свідомість на рівні етносу є системою загальних уявлень більшості членів етносу про власну етнічну групу, її походження, основні особливості культури і психічного складу, тобто системою колективних уявлень про себе.

Основними компонентами етнічної свідомості вчені – П. Гнатенко, Л. Кострюкова, І. Кононов, В. Левкович, О. Чебан, О. Яремчук та інші – виділяють стереотипи – недиференційовані, упереджені та стійкі атрибуції щодо власного та інших етносів. Приміром, на думку О. Яремчук, етностереотипи мають трикомпонентну структуру, а саме: когнітивний (пізнавальний) елемент – констатація особливостей етнічної групи; емотивний елемент – ставлення до цих особливостей, що зумовлює їхню оцінку; конативний (поведінковий) елемент – формування певного типу поведінки щодо цієї етнічної групи [12].

У запропонованих Н. Кічуком моделях вживано різні терміни для визначення складових когнітивного компонента етнічної свідомості – «етнічні орієнтації», «групові концепції» тощо. Але найбільш важливими вважають, по-перше, етнічну обізнаність, яка включає знання про етнічні групи – свою і чужі, їхню історію, звичаї, особливості культури, і, по-друге, етнічну самоназву [4].

Етнічні стереотипи, своєю чергою, поділяють на автостереотипи та гетеростереотипи. Автостереотипи – це думки, судження, оцінки щодо певної етнічної спільноти представників цієї ж самої спільноти (наприклад, висловлювання українців про українську націю). Це, як правило, комплекс позитивних оцінок, адже люди схильні лояльно ставитися до своїх вад і вважати їх проявами позитивних якостей (скажімо, жадібність тлумачити як бережливість, а неорганізованість – як широту душі) [15].

Гетеростереотипи – це сукупність оцінних суджень про інші народи. На відміну від автостереотипів, гетеростереотипи можуть бути як позитивними, так і негативними. Це залежатиме від історичного досвіду взаємодії конкретних народів. Гетеростереотипи відображають минулий та актуальний позитивний і негативний досвід взаємовідносин народів, особливо в тих сферах діяльності, де ці народи активно спілкувались або спілкуються (приміром, у торгівлі, сільському господарстві). Негативні гетеростереотипи виникають, якщо народи конфліктують [13].

Дослідниця О. Лозова основними складовими етнічної свідомості вважає етнічне несвідоме, сюди належать і етнічні константи. Етнічні константи, на її думку, не мають змістового наповнення, а включають у себе лише «формальні» характеристики, тобто є певною і постійною протягом усього життя етносу формою упорядкування досвіду, яка відповідно до зміни культурно-ціннісних домінант народу протягом його історії отримує різне наповнення. Етнокультурні утворення –

це стереотипи, настанови, забобони. Стереотипи – характерне явище етнічної свідомості, що виражається у відносно стійких уявленнях про моральні, розумові, фізичні та інші якості, властиві представникам різних етнічних груп. Настанова – психологічний стан схильності суб'єкта до певної активності в певній ситуації. Забобони – вид марновірства, коли індивід приймає за реальність невідомі сили, здатні провіщати події і навіть впливати на них. Етносоціальні знання, уявлення, переконання – це знання про культуру, мову, територію [6].

На думку М. Фурси, структура етнічної свідомості така: етнічна ментальність (система образів та уявлень певної спільноти, народу, етносу, всі елементи якої тісно взаємопов'язані одне з одним і їхня функція полягає в регулюванні поведінки у світі), відчуття спільності історичної долі, особливості поведінки (прояви поведінки притаманні більшості представників конкретного етносу в тій чи іншій ситуації), традиції та звичаї [10]. За Н. Шульгою, складниками структури етнічної свідомості є національний характер, етнічний темперамент, етнічні почуття [20].

Підсумовуючи зазначене, можемо констатувати, що в характеристиці етнічної свідомості умовно елементи можна поділити за ознаками різних ролей, призначення й місця в загальній системі етнічних зв'язків (етнічності). Перша група охоплює все, що містить протиставлення «ми – вони». Протиставлення відіграє особливу роль у процесі формування етнічної свідомості та самосвідомості. В образі «ми» концентруються уявлення про свій народ, так звані автостереотипи, уявлення про походження, історичне минуле, мову, культуру, в тому числі традиції, норми поведінки, звичаї тощо. Колективне «ми» – вираз групової єдності своєї етнічної спільності. До образу «вони» входять сприйняття, оцінки і уявлення про походження, історичне минуле, мову, культуру, традиції, норми поведінки, звичаї представників інших етнічних груп.

Найважливішим елементом у структурі етнічної свідомості О. Шевченко вважає здатність відображати навколишню дійсність у всьому розмаїтті її форм, також здатність окремих індивідів або колективу індивідів, що утворюють ту чи іншу етнічну спільність, відображати навколишній світ, формувати так звану своєрідність етнічної картини світу та етнічну специфіку, яка знаходить своє справжнє відображення в етноціннісних орієнтаціях. Ціннісна орієнтованість етнічної свідомості охоплює комплекс переконань, принципів, настанов, ідеалів [11].

Інші елементи в структурі етнічної свідомості умовно можна зарахувати до другої групи. Ці елементи служать своєрідним фундаментом, що об'єднує людей у певні етнічні спільності (усвідомлення єдності і спільності історичної долі, історичної території – етнічної батьківщини, спільності культури, етнічна ментальність і, нарешті, особливості психології етнічного утворення).

Загалом всі елементи структури етнічної свідомості тісно взаємопов'язані і взаємодіють один з одним на різних рівнях. Також дуже важливо наголосити на тому, що елементи етнічної свідомості на різних етапах розвитку етносу набувають головного значення. Як зазначає Л. Костіцин, характер етнічної свідомості не залишається незмінним протягом всієї історії людства. Отже, змінюється не сам характер етнічної свідомості, а елементи в його структурі, точніше – змінюються роль і значення того чи іншого елемента залежно від етапу, на якому перебуває етнічна спільність [16].

Етнічна свідомість, окрім складної структури, виконує свої важливі функції, без яких не може розвиватися та належним чином функціонувати будь-яка етноспільнота. Вчені виділяють такі *функції етнічної свідомості*:

1. Ко
ня вл
2. Р
цілей.
номіч
3. П
знава
ших в
4. В
лення
Ця ф
оцін
повн
якого
5. З
мує з
пред
цінно
6. С
спіль
ведін
7. За
безп
ност
чаю
В
Етні
вані
ти в
тост
пов
як в
похо
лект
мост
В
фор
ної
1.
М.
2.
І. Б
С.
1.
ка
Л.

1. *Консолідує* – підкреслює факт об'єднання, який відбувається на основі освоєння власне етнічних інтересів, що є найважливішим елементом етнічної свідомості [6].

2. *Регулятивна* – проявляється у визначенні та досягненні етносом конкретних цілей. Серед цілей такого плану – прагнення до суверенітету, соціального та економічного прогресу, збереження духовних і матеріальних цінностей [8].

3. *Пізнавальна* – виступає, по суті, у формі самопізнання. Основна суть пізнавальної функції полягає в усвідомленні свого «ми» і своєї відмінності від інших подібних спільнот [3].

4. *Емоційно-оцінна* – відображає ступінь і рівень міжетнічної взаємодії (ставлення до власної та інших етнічних груп), виходячи з принципу «ми – вони». Ця функція є свого роду регулятором міжетнічних відносин. На основі емоційно-оцінної функції здійснюється змістове наповнення образів «ми» і «вони». Більш повно ця функція розкривається через духовний феномен – самооцінку, тож якоюсь мірою ця обставина пов'язує емоційно-оцінну функцію із ціннісною [9].

5. *Ціннісна* – визначає сукупність ідейних настанов, поглядів, переконань, формує ідеали, принципи, які вивищуються над усіма іншими і до яких прагнуть представники етнічної спільноти. Ціннісна функція є сутністю і умовами повноцінного буття етносу [15].

6. *Соціально-психологічна* – підкреслює взаємозв'язок і взаємозумовленість суспільно-психологічних особливостей етнічної свідомості, що проявляються в поведінці, темпераменті, манері спілкування і психіці загалом [6].

Зазначимо, що більшість функціональних особливостей етнічної свідомості безпосередньо пов'язані з практичною діяльністю представників етнічної спільноти. Також варто наголосити, що саме завдяки реалізації цих функцій визначають тенденції етнонаціонального розвитку та спільні цілі народу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Етнічна свідомість – феномен, який у своєму наповненні має складну структурованість та багатофункціональність. Структуру етнічної свідомості можна розглядати відповідно до індивідуального та групового рівнів. Приміром, на рівні особистості етнічна свідомість виступає як цілісна система уявлень про себе, що тісно пов'язана зі сформованим у індивіда образом власного етносу; на груповому рівні – як система загальних уявлень більшості членів етносу про власну етнічну групу, її походження, основні особливості культури і психічного складу, тобто система колективних уявлень про себе. Крім того, до основних компонентів етнічної свідомості належать стереотипи, що поділяють на автостереотипи та гетеростереотипи.

Перспективи подальших наукових досліджень вбачаємо у визначенні чинників формування етнічної свідомості та з'ясуванні психологічних особливостей етнічної свідомості української молоді.

1. *Боришевський М.* Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / М. Боришевський. – К.: Академвидав, 2010. – 416 с.

2. *Вільчинська І. Ю.* Соціально-психологічні аспекти етнічної та національної свідомості / І. Ю. Вільчинська // Держава і право. Юрид. і політ. науки: зб. наук. пр. – 2006. – Вип. 21. – С. 688 – 692.

3. *Гриб О. В.* Національна та етнічна свідомість як соціокультурний феномен [Текст]: дис... канд. соціол. наук. / Олександр Володимирович Гриб; Львівський держ. ун-т ім. І. Франка. – Л., 2012. – 173 с.

4. Кічук Н. В. Виховання толерантної особистості в полікультурному середовищі / Н. В. Кічук // Наука і освіта. – 2014. – № 1. – С. 91–94.
5. Кононов І. Ф. Етнос. Цінності. Комунікація : Донбас в етнокультурних координатах України / І. Ф. Кононов; Луган. держ. пед. ун-т ім. Т. Шевченка. – Луганськ : Альма-матер, 2011. – 494 с.
6. Лозова О. М. Психосемантика етнічної свідомості О. М. / Лозова – К. : Освіта України. 2011. – 402 с.
7. Музиченко І. В. Проблема співвідношення понять: «етнічна свідомість» та «національна свідомість» / І. В. Музиченко // Педагогіка і психологія – 2016. – № 4. – С. 55 – 61.
8. Пірен М. І. Основи етнопсихології / М. І. Пірен – К. : Наука, 1996. – 360 с.
9. Романенко О. В. Внутрішня форма слова як інструмент опису етнічної свідомості [Електронний ресурс] / О. В. Романенко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Романогерманська філологія. Методика викладання іноземних мов. – 2014. – № 1103, вип. 78. – С. 65–70. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/jpdf/VKhIPG_2014_1103_78_13.pdf.
10. Фурса М. В. Понятійно-структурний аналіз етнічної свідомості: Дис. ... канд. філософ. наук / М. В. Фурса – Львів, 1996.– 207 с.
11. Шевченко О. В. Національна ідентифікація у становленні Я-образу особистості: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Олена Василівна Шевченко – К., 2013. – 213 с.
12. Яремчук О. В. Компоненти етнічної свідомості особистості (культурно-історичний підхід): дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Яремчук Оксана Василівна. – Одеса, 2014. – 270 с.
13. Белявский И. Г. Историческая детерминация формирования и развития этнической осознанности / И. Г. Белявский, Н. Ф. Будиянский // Психологическая наука: проблемы и перспективы: докл. Всесоюз. конф., посвященной 90-летию Г. С. Костюка. – К., 1992. – Т. 1. – С. 38–45.
14. Гнатенко П. И. Этнические установки и этнические стереотипы / П. И. Гнатенко, В. Н. Павленко – Днепропетровск, 1995. – 124 с.
15. Дробижева Л. М. Национальное самосознание: база формирования и социально-культурные стимулы развития / Л. М. Дробижева // Сов. этнография. – 1989. – № 5. – С. 3–17.
16. Костицин Л. Различия народностей // Исторические монографии и исследования. – 2-е изд. – СПб., 1992. – 96 с.
17. Солдатова Г. У. Психология межэтнической напряженности / Г. У. Солдатова – М. : Смысл, 1998. – 389 с.
18. Стефаненко Т. Г. : Практикум: Учебное пособие для студентов вузов / Т. Г. Стефаненко. – М. : Аспект Пресс, 2006.– 208 с.
19. Хотинец В. Ю. Этническое самосознание / В. Ю. Хотинец – СПб. : Алетейя, 2000. – 311 с.
20. Шульга Н. А. Этническая самоидентификация личности / Н. А. Шульга. – К., Ин-т социологии НАН України, 1996. – 111 с.

References

1. *Borisheskiy M. (2010). Doroga do sebe: Vid osnov sub'ektnosti do vershin duhovnosti [The road to itself: From the basics of subjectivity to the heights of spirituality], Kyiv: Akademvidav, 416 p. [in Ukrainian].*
2. *Vilchinska I. Yu. (2006). Sotsialno-psihologiichni aspekti etniichnoyi ta natsionalnoyi svidomosti [Socio-psychological aspects of ethnic and national consciousness]. Derzhava i pravo. Yurid. i polit. nauki : zb. nauk. pr. [State and Law. Legal and political sciences: a collection of scientific works], v. 21, 688–692 pp.*

3. G
kand. =
[in Ul
4. E
a toler
no1.,
5. L
Ukraj
Lugan
6. L
ness].
7. S
svidom
ness»
8. P
9. P
form
http:
10
nauk
11
... ka
imag
12
hid)
tural-
13
osom
Psihu
G. S
on th
14
attit
15
razv
Sove
16
i iss
17
nic
18
A m
19
20
per

3. *Grib O. V.* (2012). Natsionalna ta etnichna svidomist yak sotsiokulturniy fenomen [Tekst] : dis... kand. sotsiol. nauk: [National and ethnic consciousness as a sociocultural phenomenon], Lviv, 173 p. [in Ukrainian].
4. *Kichuk N. V.* Vihovannya tolerantnooi osobistosti v polikulturnomu seredovischi [Formation of a tolerant personality in a multicultural environment]. *Nauka i osvita* [Science and education], 2014, no1., pp. 91–94.
5. *Kononov I. F.* (2011). Etnos. Tsinnosti. Komunikatsiya : Donbas v etnokulturnih koordinatah Ukraini [Ethnic. Values. Communication: Donbas in the ethno-cultural coordinates of Ukraine.]. Lugansk : Alma-mater, 494 p. [in Ukrainian].
6. *Lozova O. M.* (2011). Psihosemantika etnichnoji svidomosti [Psychosomatic of ethnic consciousness]. Kyiv: Osvita Ukraini, 402 p. [in Ukrainian].
7. *Muzychenko I. V.* Problema spivviidnoshennya ponyat: «etnichna svidomist» ta «natsionalna svidomist» [The problem on correlation of concepts: «ethnic consciousness» and «national consciousness»]. *Pedagogika i psihologiya* [Pedagogy and psychology], 2016, no 4, 55–61 pp.
8. *Piren M. I.* Osnovi etnopsihologiji (1996)/ [Fundamentals of ethnopsychology]. Kyiv: Nauka, 360 p.
9. *Romanenko O. V.* Vnutrishnya forma slova yak instrument opisu etnichnoji svidomosti [The inner form of the word as a tool for describing ethnic consciousness] [Elektronnyy resurs] Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/jpdf/VKhIPG_2014_1103_78_13.pdf.
10. *Fursa M. V.* (1996). Ponyatiyno-strukturniy analiz etnichnoji svidomosti: Dis. ... kand. filosof. nauk: [Conceptual and structural analysis of ethnic consciousness.]. Lviv, 207p.
11. *Shevchenko O. V.* (2013). Natsionalna identifikatsiya u stanovlenni Ya-obrazu osobistosti: dis. ... kandidata psihol. nauk : 19.00.07 [National identification in the formation of the individual self-image], Kyiv, 213 p.
12. *Yaremchuk O. V.* (2014). Komponenti etnichnooi svidomosti osobistosti (kulturno-istorichniy pidhid): dis. ... kandidata psihol. nauk : 19.00.01 [Components of ethnic consciousness of a person (cultural-historical approach)], Odesa, 270 p.
13. *Belyavskiy I. G.* (1992). Istoricheskaya determinatsiya formirovaniya i razvitiya etnicheskoy osoznannosti [Historical determination of the formation and development of ethnic awareness]. *Psihologicheskaya nauka: problemy i perspektivy: dokl. Vsesoyuz. konf., posvyaschennoy 90-letiyu G. S. Kostyuka.* [Psychological Science: Problems and prospects: Reports of the All-Union Conference on the 90th anniversary of G. S. Kostyuk], v. 1., pp. 38–45.
14. *Gnatenko P. I., Pavlenko V. N.* (1995). Etnicheskie ustanovki i etnicheskie stereotipy [Ethnic attitudes and ethnic stereotypes]. Dnepropetrovsk, 124 p. [in Ukrainian].
15. *Drobizheva L. M.* Natsionalnoe samosoznanie: baza formirovaniya i sotsialno-kulturnye stimuly razvitiya [National self-awareness: the basis of formation and socio-cultural incentives for development]. *Sovetskaya etnografiya*. [Soviet ethnography], 1989, no 5. – Pp. 3–17.
16. *Kostitsin L.* (1992). Razlichiya narodnostey [Differences of nationalities]. *Istoricheskie monografii i issledovaniya* [Historical monographs and research], SPb., 96 p. [in Ukrainian].
17. *Soldatova G. U.* (1998). Psihologiya mezhetnicheskoy napryazhennosti [Psychology of interethnic tension]. Moscow: Smyisl, p. 389.
18. *Stefanenko T. G.* (2006). Praktikum: Uchebnoe posobie dlya studentov vuzov [Workshop: A manual for students]. Moscow: Aspekt Press, p. 208.
19. *Hotinets V. Yu.* (2000). Etnicheskoe samosoznanie [Ethnic self-awareness]. SPb. : Aleteya, 311 p.
20. *Shulga N. A.* (1996). Etnicheskaya samoidentifikatsiya lichnosti [Ethnic self-identification of a person]. Kyiv: In-t sotsiologii NAN Ukraini., – 111 p.

Рекомендовано до друку.

Д-р психолог. наук проф. дійсн. член НАПН України Н. В. Чепелева